

TANULMÁNY

KELEMEN ZOLTÁN

Táj vagy örökség?

„Dido, királynőm, gyűlölöm e földet.”

(Baka István: Aeneas és Dido¹)

Hamvas Béla életművét három, jól elkülöníthető, nagyobb korszakra lehet osztani. A kezdetek finoman esztétizáló és az egyetemes emberi kultúra mellett elkötelezett kritikáit, tanulmányait és esszéit a negyvenes évek derekán a *Scientia Sacra*² című művével fémjelezhető, az emberiség szakrális hagyományáról számot adó időszak követte, majd az ötvenes években mindez az örökség, mindez a hatás, tudás beérrett, a nagy eszszéikus korszak jött el és a *Karnevál*³ ideje, Hamvas „karneváli ideje”. A tanulmány- és kritikáiról Hamvas természetesen több szál köti össze a Karnevál és a kisregények írójával, a következőkben azonban pusztán egyetlen aspektusból szeretnénk vizsgálni a kapcsolódási pontokat. Ez pedig az Osztrák–Magyar Monarchiához való viszony. Dolgozatunk tárgya négy kisebb tanulmány, könyvismertetés, *Az öt géniusz* néhány bekezdése és a *Karnevál*.

1935-ben a *Napkeletben* jelent meg Hamvas Bélának egy *Lernet-Holeniáról* szóló cikke⁴, 1936-ban a *Szigetben* ismertette *Rilke* leveleit⁵, melyeket akkor adtak ki könyv formában, 1939-ben újra a *Napkeletben* *George és Hofmannsthal* levelezését ismertette⁶, majd 1948-ban, a *Bizonyságban* *Franz Werfel* utolsó regényéről írt⁷. A fenti négy alkotót (Georgét kivéve) a Monarchia alkotói közé szokták sorolni, ez köti össze őket. Hamvas azonban csak Lernet-Holenia kapcsán hozza szóba az Osztrák–Magyar Monarchiát, a másik három alkotót világirodalmi távlatból szemléli. Felmerül a kérdés, hogy egyáltalában foglalkoztatta-e Hamvas az Osztrák–Magyar Monarchia.

Nos, a hallgatás az esetek többségében *elhallgatás*. Nem azért nem beszélünk valamiről, mert eszünkbe sem jut, elfelejtettük – hanem azért hallgatunk róla, mert nem tudjuk elfelejteni, vérünkbe vált, vagy már eleve olyan szorosán beleszülettünk, hogy soha, egyetlen percre sem vonhatjuk ki magunkat a hatása alól, ezért hallgatunk róla. Hosszú évek hallgatása után azonban annál erőteljesebben tör felszínre bennünk és munkáinkban, amit *elhallgattunk*. Hamvas Béla *Karneváljának* első kötete egyetlen ropant Monarchia-paródia, szomorú, reménytelen görbetükör, bántó, fanyar ironia, több mint harminc évvel az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása után. A Karnevál karmestere azonban nem elégszik meg azzal, hogy a kisszerű és nevetséges kispolgárokat ábrázolja, lemeztelenítve lelki életüket. Hamvas már magát az írásművészetet is parodizálja. Regényében felvonultatja az Osztrák–Magyar Monarchia Magyarországnak irodalmát, fanyar és szigorú paródiaként gombolyítja az elbeszélés menetét.

A továbbiakban *Hamvas* első alkotói korszakának négy kritikáját állítjuk párhuzamba a *Karnevállal*, a gondolkodó egyik legérettebb művével, miközben a Monarchia nyomait kutatjuk a Hamvas-életműben. Kérdésünk pedig a következő: irodalmi táj avagy hagyomány, örökség Hamvas Bélánál az Osztrák–Magyar Monarchia, pontosabban, milyen értelemben táj, illetőleg milyen értelemben örökség?

Feltehetőleg olyan szellemi-lelki tájról van szó, amely egyszerre földrajzi is és történelmi is, határai égtájak és évszámok alapján világosan és egyértelműen kijelölhetők. A táj belehatol az egzisztenciába – és megfordítva: az egyén, a szubjektum formálja a tájat, valahogy úgy, ahogy *Petrarca* formálta versével a Pót⁸, mely verset a folyó és a költő együtt formált. Erről a problémáról kimerítő részletességgel ír *Carl Gustav Jung Föld és Lélek* című esszéjében, amelynek a táj és a szellemiség szempontjából legérdekesebb gondolatai a következők: „Annak a ténynek a következtében, hogy őseink szellemeinek még birtokában vagyunk, azaz, hogy számunkra mindent a történelem közvetít, tudattalanunkkal ugyan kontaktusban vagyunk és történelmi determináltságunkban [...] elfoglaltak [...] A tudattalannal való kontaktus Földünkhez bilincsel, és rendkívül nehézkes mozgásúvá tesz bennünket [...] aki azonban hű marad a földhöz, az megmarad, annak *tartama* van. Eltávolodás a tudattalantól és ezzel a történelmi meghatározottságtól, egyértelmű a *gyökértelenséggel*. Ez a veszély fenyegeti idegen földek meghódítóját, de magát az egyént is, ha valamilyen -izmus előidézte egyoldalúság következtében elveszíti az összefüggést lényének sötét, anyai, földszerű ősokával.”

Ha valahol nem érezzük jól magunkat, akkor azért nemcsak a környezet felelős, hanem valószínűleg mi magunk is, hiszen egyek vagyunk a mindenkori környezetünkkel. Nem egyszerűen arról van szó, hogy ami fent van, az ugyanaz, mint ami lent van, hanem ami kint van, az ugyanaz, mint ami bent van. *Petrarca* verseli a Pót, és a Pó szemléli *Petrarcát*, aki benne áll a tájban. Azt, hogy a táj, a földrajzi környezet megnyílen örökségünk, gondolom, elég érzékletesen megvilágította a Jung-idézet.

Hamvas Bélánál egyértelműen a szellemi-lelki tájról van szó akkor, amikor megírja *Lernet-Holeniáról* szóló tanulmányát, vagy a *Karnevál* első fejezeteit, melyeknek színhelye – mint írtuk – az Osztrák–Magyar Monarchia, valahol a Felvidéken egy jellegzetes város, talán éppen Pozsony, ahol Hamvas gyermekifjúi éveit töltötte. Ez a város egyrészt szinte megtestesítője volt az Osztrák–Magyar Monarchiának – villamosvonal kötötte össze a császárvárossal – másrésztől valószínűleg a vidéki magyar kisvárosok tipikus példája volt a szellemi-lelki kisszerűség tekintetében. Ez a kettősség természetesen magában az Osztrák–Magyar Monarchiában is megvolt. Hamvas írja *Az öt géniusz*¹⁰ című munkájában az univerzális államokkal kapcsolatban, hogy a Habsburg Monarchia volt az utolsó olyan állam, mely az univerzalitás jegyében élt. Univerzális államon Hamvas nemzetek és nemzetiségek fölötti államot ért (ide a Római Birodalmat és a középkori egyházat sorolja). A Habsburg Monarchia nem ilyen állam volt. *Egyesítette, összefogta* a nemzetiségeket és a nemzeteket – és nem *fölöttük* állt. Persze egyáltalában nem bizonyos, hogy politikailag vagy az egyes kisebbségek identitástudatának tekintetében szerencsés hatalmi komplexum volt, de hogy szellemi-kulturális-geniális tekintetben egészséget alkotott és biztonságot nyújtott a benne dolgozóknak és azoknak, akik hazájuknak vallották, azt például *Márai Sándor* hangsúlyosan állította.

Másrészt éppen a már említett kis- és középszerűség nehezítette a művészeti alkotások befogadását, a vidéki zseni pedig – kevés kivételtől eltekintve (*Csontváry Kosztka Tivadar*) – hallgatásra és meg nem értésre volt ítélve.

Hamvas *Az öt géniusz* más bekezdéseiben ír ennek a területnek a konyhájáról, dicséri egyes magyar tájak étrendjeit, sajátos ételeit, a kettősséget azonban itt sem oldja fel, mivel az osztrák konyháról így ír: „A bécsi konyha alapja minden valószínűség szerint az alsó-ausztriai kispolgári és katonai koszt keveréke. Néhány húsfajta elég híg lével, aránylag ízetlen körítések, nehéz tészták. Durva és közönséges. A katonai garnizonokon keresztül az egész monarchiában elterjedt, egyes vidékeken jellegzetes étele-

ket asszimilált, mint a gombócot vagy a makarónit, vagy a káposztalevest. A bécsi étkezés jellegét a sör határozza meg, mert mindig az ital mondja meg, hogy mit kell enni, és nem fordítva. Nem túl zsíros, a fűszerrel elég takarékos, a zöld veteményt rántással készíti, kedveli a lisztes körítéseket, félkövé húsokat, és inkább a sós, mint az édes tésztaeműt. Süteményei álsosak, és az egész életrend középserű.” Ételrend és életrend tehát egymással összefügg, mindkettőre a hely géniuszának van hatása, és erre mindkettőnek.

A *Karnevál* szereplői hordozói ennek a kettősségnek. Bormester Mihály inkarnációs maszkjai itt valószínűleg az életből vett karakterek, tanulmányok. Már Hamvas első alkotói korszakára jellemző volt a szépirodalmi kifejezési formák keresése. Elég, ha itt az *Ördögösök* című regényre és a *Nehéz nem szatírát írni* novellagyűjteményre gondolunk. Nem lehet elvetni azt a feltételezést, miszerint a *Karnevál* alapjául olyan művek szolgáltak előtanulmányokként, mint például a *Jávorka* című novella. A dogmatika kisiklott sorsú tanára, a démoni hatás alatt álló Lala, aki ezzel a romlott sorssal egy egész család életét teszi tönkre, vagy az önnön temetésüknek, ezüstlakodalmuknak, netán egyéb kisszerű pótselekvéseknek lázában élő sérült emberek mind olyan arcok, olyan inkarnációs maszkok, bábok, melyek másként és másért, de a közép-európai térség más íróinál (például *Haseknél*¹¹ vagy később *Klímánál*¹²) is megjelennek. A tájnak, a föld szellemének hatása alatt állanak ezek a „személyiségek”, és úgy látszik, az alkotó, íróember, Hamvas csak igen nehezen és rövid időre képes elvonatkoztatni tőlük. A *Karnevál*ban kevés a külső táj, még kevesebb az olyan, amely a szép, békés emberi környezetet, vagy a természetet elevenítené meg. Pedig Hamvas más műveiben előfordulnak ilyen részletek. Elegendő *Fák*¹³ című nagyszéjére gondolni, vagy *Az öt géniusz* némely tájleíró részletére. A *Karnevál* írójának azonban más volt a terve. Inkább hasonlítható *Kafka*hoz abban az értelemben, hogy azt vizsgálja: miért nem lelhet otthonra a személyiség a kozmoszban, a kozmosznak abban a részletében, amely az Osztrák–Magyar Monarchia? Esetleg örökség, szellemi *hagyomány*, *hagyaték* nélkül való itt az egyén? Erre könnyen hozhatnánk példát *Interwiev*¹⁴ című öninterjújából, vagy *Az öt géniusz*-ből, azonban igaztalanok lennénk, ha ezeket az elmélkedéstörédekeket mintegy felhasználnánk alkotójuk ellen.

Helyesebb a *Kafka*-regényekből ismert egzisztenciális veszélyeztetettség, a *szorongás* érzete felől megközelítenünk a problémát. A Monarchia írói közül többen is (*Kafka*¹⁵, *Musil*¹⁶) úgy élték meg, ábrázolták identitásukat, mint kozmoszbavetettséget. Ez az érzés azonban immár nem azonos a régi görögök világszemléletével, akik még képesek voltak tragikus fenséggel átélni ezt a világbavetettséget, és – heideggeri kategóriával élve – világban-való-létként¹⁷ élték meg, mivel képesek voltak *otthon lenni* a kozmosz egy adott területén. Ez a szorongás immár Josef K.-é és Törlessé, akik képtelenek megtalálni a helyüket az embertelenül félelmetes és nevetséges világban, elveszítették humorérzéküket, és ezzel azt a képességüket, hogy nevensenek „ezen a láthatatlan nevetnivalón”¹⁸, az anyagtalan, léttelen megvalósulásán, a Rend helyén létrejött *Rendszeren*.

Hamvasnál a kozmosznak ez a része, az Osztrák–Magyar Monarchia ilyen nevetséges és félelmetes hely, operett- és cukorkaország. (Fogalomrendszerében a cukorka és az édesség általában negatív, női princípium, értékhiányt, talmi tartalmakat, csalfaságot szimbolizál.) A *Lernet-Holeniáról* írt kritikájában erotikus, léha, könnyelmű, álomszerű vidéknek írja le ezt az országot. Hamvasnak ez az írása nem egyszerűen kritika. Több annál: karcolat, tanulmány – kezdet az Osztrák–Magyar Monarchiáról, még pontosab-

ban arról a képződményről, amely inkább lelki-szellemi és a földrajzi konkrétságú ország megszűnése után talán még napjainkban is él tovább és tagadhatatlanul megvalósul, ha felcsendül egy operett-dallam, vagy valamely közép-európai kisország egyik kiskocsmájában sikerül a szakácsnak elkészítenie egy régi ételt, és tisztán aranylik a sör a korsóban.

Hamvasnál a kép nem ilyen idilli. Szerinte ennek a tájnak a legfőbb jellemzője „az, hogy: mindig kedélyes és mélyen erotikus”. Ebben látja *Arthur Schnitzler*, *Freud*, *Weininger*, de még *Hofmannsthal* lényegét is, ezért tartja őket tipikusan bécsinek, azaz Monarchia-íróknak, alkotóknak, kettős értelemben. Tehát: egyfelől a Monarchiáról, másfelől a Monarchiában írtak. Természetesen ismerteti *Lernet-Holenia* írói munkásságát is a későbbiekben, ahová azonban az elemzés kifut, az megint jellegzetes Hamvas-probléma. Az öt *génuszban* írja Hamvas, hogy a magyar nép, valamint – valószínűleg – a térség többi népe is, híjával van és mindig is híjával volt a szellemi (brahman) kasztnak, így a népet szellemi, lelki és anyagi értelemben egyaránt a lovagi (ksátrija) kaszt vezette, és ezért ezek a társadalmak, de különösen a magyar társadalom, a közösség csonka szerveződésű, sem részleteiben, sem egészében nem feleltethető meg a szakrális hagyomány közösségről alkotott fogalmainak. Ide ér el *Lernet-Holeniát* bemutató munkájában is: „Jó modor, egyenes beszéd, biztos mozgás keverve kardcsörtető göggel, korlátlan kéjvágygal, primitív becsület keverve gyermekes szellemi önállósággal” – lovagi erények. A lovag, mint a térség legfontosabb értékeinek hordozója.

Komoly, történet előtti örökség (a brahman kaszt) hiányában tehát a táj nevésges, kisszerű és félelmetes. A *Karnevál* felütése ennek megfelelő, ott viszont az egész problémát mélyebben tárja fel, és rögtön az elején karkai szorongást és káoszt teremt az új levéltár-igazgató színrelépésével, mellyel kezdetét veszi a karnevál, a maszkok, az álarcok felvonulása és felvonultatása.

A maszkok, a bábok talán Platon barlanghasonlata¹⁹ vagy a szakrális hagyomány halottaskönyvei (Tibet²⁰, Egyiptom²¹) óta a kultúra és a gondolkozás középpontjában állanak, Bormester Virgil pedig, a Karnevál főhősének „apja” teljesen tehetetlenül áll egy olyan ország jelenségei előtt, melyről eddig azt hitte, hogy szülőföldje – pontosabban a magzati állapot tudatlanságában élte meg identitástudatát –, és most látnia kell, hogy olyan kusza és rendezetlen, s végérvényesen – ha már nem a kezdetektől és velejéig – elidegenedett világban él, melynél talán még az a bizonyos „homokos, szomorú, vizes”²² sík is barátságosabb lehet. A maszkok rengetege leginkább arra az állapotra hasonlít, melyet a *Tibeti Halottaskönyv* ír le, mint a halál után beálló választás, döntés állapotát, amikor is rengeteg káprázat és léttel nem bíró démon szabadul rá az elhunyt-ra, és igyekeznek befolyásolni őt, hogy kábultan és megzavarodva újra elmerüljön az anyagban. Mindezek után úgy tűnik, hogy valamely egzisztenciális, felismert pszichés szorongás az, amit Hamvas megfigyelt a kollektív tudattalanban, és ezért írta, amit írt.

A további három Hamvas-recenzió azonban más problémákra hívja fel a figyelmet. Itt már szó sincs Monarchiáról, Közép-Európáról, közösségről. Egyetemes emberi és irodalmi tartalmakat elemez a kritikaíró Hamvas. Ezekből az írásokból úgy tűnik: számára *Hofmannsthal*, *Rilke*, vagy *Werfel* nem közép-európai vagy Monarchia-író többé, hanem ember, íróember, alkotóember. *Rilke* kapcsán *Valéry*ről ír, általában csupa egyetemes, nyugat-európai vonatkozás keretében. Másutt – éppen az *Interwievban* – így vélekedik *Rilkéről*: „Kelet-Európa számomra *Rilke* és *Kassner*, *Chagall*, *Kandinszki*, *Klee*, *Bartók*, *Kafka*.” Az *Interwiev* természetesen Hamvas utolsó alkotói korszakában keletkezett, 1958 és 1964 között, a *Rilke levelei* című recenzió pedig 1936-ban.

Kézenfekvő lenne a magyarázat: a gondolkodó szemléletében beállott változásnak köszönhető ez a látszólagos ellentét Rilke besorolását illetően. Kétségtelen tény, hogy erre a feltételezésre is lehetne egy talán helytálló értelmezést építeni, mielőtt azonban ezt megfogalmaznánk, tekintsük a másik két dolgot, a *Werfel*ről s a *Hofmannsthal* és *George* barátságáról szólót.

A *George és Hofmannsthal levelezése* című dolgozat egyetlen dologról szól, a barátságról. Ezt a barátságot tágtja Hamvas kozmikus távlatúvá, úgy, hogy immár a klasszikus sorokkal rímél: „Hiába fűrösztöd önmagadban, csak másokban moshatod meg arcodat”²³, amikor így ír: „aki nem él közösségben, az önmagához sem juthat el. Mert másban igazabbak vagyunk, mint önmagunkban.” Félreértés elkerülése végett: közösségen itt nem azt érti, amit eddig. Nem szakrális vagy társadalmi szerveződésű közösségről van itt szó, hanem olyan körről, mint amilyen hajdan kedd esténként összejött *Mallarménál*, amilyen *Szabó Lajosék* csütörtök esti köre volt (melybe Hamvas is beletartozott), no meg, amilyen a *George-kör* volt, amellyel Hamvas szintén foglalkozik *Hexakümion*²⁴ című munkájában.

Nem a szellemi-alkotói közösséget, tájat hagyta figyelmen kívül Hamvas, és nem a Monarchiával, pontosabban a közép-európaisággal szakított, hanem a provincializmussal, nem a közösség ellen küzd, hanem ugyanazzal a fojtó és áporodott levegőjű nyájmeleggel, amely a *Karnevál* első kötetében az ifjú Bormester Mihályt is körülengli. Az 1948-ról keltezett, *Franz Werfel utolsó regénye* címet viselő kritika még egyértelműben besorolható abba a gondolkodói irányba, amely tudatosan szakít minden provincializmussal, és pusztán az igazán fontos problémákra és dolgokra hajlandó figyelni, és csakis ezekkel foglalkozik. Melyek ezek? Vallás, természet, élet. *Werfel a Meg nem születettek csillaga* című utópisztikus vonásokkal teli művének kapcsán Hamvas arról a folyamatról ír, amelyen lelki és valóságos pálya- és kortársai átmennek vagy átmentek az utóbbi időben. Arról ír, hogyan mélyül és nemesedik *D. H. Lawrence* vagy *Aldous Huxley* művésze, és ezt a keresztény hitre tért Werfel művén keresztül mutatja be. S hogy miért Werfel, hogy miért egy Monarchia-író? Azt válaszd ki, „amit először meglátsz”²⁵.

A Monarchia egy külön, önálló kis világ volt, saját törvényekkel és törvényszerűségekkel, mitológiával, tájjal és ebben a tájban otthonlévő, bennelévő tárgyakkal és élőlényekkel. Egyszóval: kozmosz, mikrokozmosz, benne emberekkel, akik otthon vannak. Felesleges róla beszélni, mert van, és a beszélő benne van, ahogy Petrarca áll a Pó vidékén, a síkságon, és nézi a folyót. Mi az, ami megbonthatná élőlény és élő táj e rendjét?

A Rendszer.

Az őrült, skizofrén, léttelenül létező hivatal *Kafka A Perében*, a megnyomorodott arcú és lelkű maszkok a *Karnevál*ban, Törless szadizmusban kiutat kereső pajtásai. Eről (is) szól a *Karnevál*.

A regényíró Hamvas ennél mélyebbre nyúl. Számára az egyéni létprobléma egyben személyes-egzisztenciális, szellemi és univerzális. A merénylet a Rend ellen mindenben benne gyökerezik. Így a *Karnevál* is meg kell hogy kísérelje az univerzalitást. Az üdvözülés, a személy sorsa, a hagyomány, a káosz és a többi számtalan összetevő mellett ott van Hamvas korának szellemi élete is a *karnevál*ban, mindenki álarcban táncol, kivétel nélkül.

Nézzünk tehát szét ebben a *karneváli* forgatagban, a teljesség igénye nélkül: kiket fedezhetünk fel?

Ott táncol *Móricz Zsigmond*, a *Hét krajcár* írója.²⁶ Fillér Joachimné, az özvegy uzsorás, akitől Bormester Virgil pénzt kér kölcsön, a ház különböző, eldugott zugaiból és „szegényes” rongyai közül próbálja előkaparni azt a pénzösszeget, melyet a vörös hajú segédfogalmazónak uzsorakamatra kiadni szándékozik.

Természetesen ott lépdél *Mikszáth Kálmán* is, hiszen a kisváros figurái nagyrészt az ő hőseinek mutatnak görbe tükröt, ezenkívül ő köszön vissza a kisváros értelmiségének ál- és félértelmiségi, sznob beszélgetéseiből, pontosabban az ő értelmiségi figurái: plébánosok, orvosok, tanítók. Az állatokkal beszélgető, szerencsétlen sorsú Pataj pedig még nevében is rímel Lapajra, a híres dudásra.²⁷

Angela és Bormester Mihály szerencsétlen nászútja tulajdonképpen *Szerb Antal Utas és Holdvilág*²⁸ című művének keserű parafrázisa, annyira, hogy még a hűtlenség motívuma is felbukkan egy éjszakai hallgatóság erejéig. (Megjegyzem: ennek a mozzanatoknak a főhős életében és inkarnációi sorában később rendkívül fontos szerepe lesz, erre azonban itt nem áll módunkban kitérni.)

Végül még egy karneváli csoportozatra hívnám fel a figyelmet. Ott táncol ugyanis a forгатagos bálban testületileg az egyik legfontosabb magyar irodalmi lap szerkesztősege, külső és állandó munkatársai és egész köre: a *Nyugat*. (Amelynek mellesleg az 1930-as évek elején a szerző, Hamvas is munkatársa volt.) Ennek a lapnak állít... no nem emléket, inkább újfent rabelais-i görbetükröt a Karnevál írója.

Vatta úr és Jávorka lapot szerkesztenek. Mi legyen a neve? A számtalan agyrém között ott van a *Jelenkor* és a *Valóság* is. Bár előbbiről Bormester Mihály, az ifjú meg is jegyzi: „Fantáziátlan és nem is igaz.”

Hamvasnak van tehát csak humorérzéke ebben a legnevetesebb és legfélelmetesebb hazában? Nem tudom. Mindenesetre ő nevet. Nem harsányan és felhőtlenül, inkább fanyarul és keserűen. Örökség? Táj? Valószínűleg mindkettő. Ezt a tájat örököltük kívül-belül. Álljunk hát rajta, benne, mint *Petrarca* a Pó-parton, és mosolyogjunk.

JEGYZETEK

1. Baka István: Sztjepan Pehotnij testamentuma. Jelenkor Kiadó, Pécs, 1994. 8. p.
2. Hamvas Béla: Scientia Sacra. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1988.
3. Uő: Karnevál I–II. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1985.
4. Uő: Lernet-Holenia. Napkelet, 13. évf. 10. sz., 660–662. p.
5. Uő: Rilke levelei. Sziget, 2. köt., 25–32. p.
6. Uő: George és Hofmannsthal levelezése. Napkelet, 17. évf. 2. sz., 154–155. p.
7. Uő: Franz Werfel utolsó regénye. Bizonyosság, 1948. március, 5. p.
8. Petrarca: Daloskönyv. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1988., 28. p.
9. Európai műhely I. Baranya Megyei Könyvtár, Pécs, 1990., 141. p.
10. Hamvas Béla: Az öt géniusz – A bor filozófiája. Életünk Könyvek, Szombathely, 1988.
11. Jaroslav Hašek: Švejk, a derék katona. Európa Könyvkiadó, Bp., 1981.
12. Ladislav Klíma: Sternenhoch herceg szenvedései. Európa Könyvkiadó, Bp., 1990.
13. Hamvas Béla: A babérligetkönyv – Hexakümlion. Életünk Könyvek, Szombathely, 1993., 170–191. p.
14. Uő: Patmosz I. Életünk Könyvek, Szombathely, 1992., 238–281. p.
15. Franz Kafka: A per. Európa Könyvkiadó, Bp., 1983.
16. Robert Musil: Törless iskolaévei. Európa Könyvkiadó, Bp., 1983.
17. Martin Heidegger: Lét és idő. Gondolat Kiadó, Bp., 1989.

18. Allen Ginsberg: A leples bitang. Európa Könyvkiadó, Bp., 1983. 8. p.
19. Platón: Összes Művei, II. köt. Európa Könyvkiadó, Bp., 1984., 455–460. p.
20. Tibeti Halottaskönyv. Háttér Kiadó, Bp., 1991.
21. Egyiptomi Halottaskönyv. Farkas Lőrinc Imre Kiadó, Bp., 1994.
22. József Attila: Összes versei. Századvég Kiadó, Bp., 1993. 235. p.
23. Uo.
24. Hamvas Béla: A babérligetkönyv – Hexakümlion. Életünk Könyvek, Szombathely, 1993., 273–276. p.
25. James Douglas Morrison Awake című versének egy részlete saját fordításomban, az eredeti a Lords and the New Creaturs című kötetben jelent meg 1968-ban, Los Angelesben.
26. Móricz Zsigmond: Válogatott novellái. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1975.
27. Mikszáth Kálmán: Válogatott novellái. Móra Ferenc Könyvkiadó, Bp., 1965.
28. Szerb Antal: Utas és holdvilág. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1974.